

GERGELY ANDRÁS

Polgárosodás és irodalom

A modern – 19–20. századi – irodalom a polgárosodásról szól, vagy arról kell szólnia. Az Alexa Károly szerkesztette tanulmánykötetben (a *Kölcssey-füzetek III.* kötetében) ugyan csak erről értekeznek, vagyis arról, hogy az irodalom a polgárosodásnak olykor koncepcionális vázát, ideáját, máskor kritikáját nyújtja, megint máskor fájó hiányát mutatja fel. Nincs „nagy” magyar családregeény – sóhajt fel több kötetbeli tanulmány szerzője, s rezignáltan hozzáteszik: hogyan is lehetne, ilyen megszakított, megtört, felemás polgárosodás mellett.

Polgárosodásunk *eredendően* problematikus, mondják a történészek, s ezt írják az irodalom történései, vagyis még 19. századi polgárosodásunk sem volt éppen „ideális”, magától értetődő, egyszóval: nem volt szerves. De a 21. századból, vagy a 20. század második feléből visszatekintve nosztalgiánk van iránta. A jelenből és a közelmúltból polgárosodási leltárt készítve látjuk, hogy mennyi érték kallódott el, mennyi polgárosodási energia és törekvés ment veszendőbe! A veszteség eme leltárát is a szépirodalom segít elkészíteni.

Erről szól tehát a tanulmánykötet, huszonegy írással. Ha azt nézzük, kikről írnak benne, talán többen vannak a huszadik századiak (az 1918 utániak), ha azt, hogy miről, dominál a 19. század – hiszen még a legújabb író-nemzedékek is legtöbbször a régi századforduló világába merülnek alá. Ez alól még a kötet legterjedelmesebb és talán legjelentősebb, összefoglaló tanulmánya, Alexa Károly *Zárszó helyett* c. utószava sem kivétel. Nála a huszadik század közepének helyzetértelmezése egy tárgyi leltár segítségével készül: mi minden veszett el ekkorra – a régi századforduló világából.

Persze nem polgárság-hagyatéki leltár készül a kötetben, nem fűző és hajcsavaró, nem ingmell és kamásni sorolódik együvé Krúdy Gyula modorában. A szerzők annak járnak utána, hatott-e az irodalom a polgárosodásra, adott e modellt, értelmezte-e egyáltalán a maga eszközeivel ezt a folyamatot – egyszóval: mire jutott a magyar irodalom a polgárosodással?

Elemzéseivel pedig nagyot lendít az eddig a realizmus-visszatükrözés tengelyén évtizedekig eljáró irodalomtörténet-íráson. Néhol épít annak eredményeire, de többnyire hordalékokat, romokat takarít el az útból. Példaként itt most egyetlen, polgárosodásunk szempontjából döntő kérdés: a dzsentrí. Történetírásunkat, ha nem is közvetlenül az irodalomtörténet, de a szociográfiaként olvasott szépirodalom fertőzte meg egy koncepcióval: a hanyatló nemességgel egyenlősített dzsentrível. Jellegadónak tekintve egy torzképet, démo-

nizálva egy Európa-szerte meglévő jelenséget, a nemesi értékek és életforma-sajátosságok továbbélését. (Már ahol volt nemesség – a Balkánon nyilván nem voltak dzsentrik, ott más volt.) A dzscentri-kérdés, amely címében is „exhumáltatik” az egyik tanulmányban, s a Kaffka Margitról szólóban is középponti helyet kap, a kötetnek is gerincét alkotja, közepét foglalja el.

De kezdjük az elején. Elméleti okoskodás nem vezeti be a kötetet, amit nem hiányolunk. Itt az elején vagy a kötet közepén vagy éppen a végéről nagyon hiányzik viszont egy nemzetközi kitekintés. Annál is inkább, mert az egyes tanulmányok, még azt figyelembe véve is, hogy a magyar irodalomról szólnak, bizony nagyon hungarocentrikusak. Nem utalnak jó olvasottságról tanúskodva közép-európai és távolabbi párhuzamokra. Egyedül Kiss Gy. Csaba rövid tanulmánya képez üdítő kivételt, amely a közép európai családregegyek városi tereit mutatja fel, sajnos csak vázlatosan.

Az elején mégiscsak „kitekint” Jankovics József, amikor az európai, elsősorban a holland polgárosodás és a magyar, főként az erdélyi peregrináció egymásra csodálkozását bemutatja. Még a következő írás is, Fábri Annáé, a külföldi hatáson töpreng: hogyan lehet, hogy a 18. századi Németországban-Németországnak is modern *Knigge* viselkedési kézikönyvét magyarra fordítva is sikerrel lehet eladni? – A magyar társadalom még nem reflektált önmagára, ilyen könyvet nem tudott kitermelni a 18. században, viszont akadtak már olyanok, akiknek rendi pozíciója nem volt egyértelmű: ilyenek voltak a nem-nemesi származású értelmiségiek, a honoráciorok. Nem véletlen, hogy az ehhez a réteghez tartozó Kis János fordítja-adaptálja ezt a művet – foglalhatjuk össze Fábri Anna alapos elemzéseit.

Még ugyancsak a szépirodalom előtti „irodalom” Thimár Attila dolgozatának témája: az irodalmi folyamat egészének, emancipációjának, elkülönült társadalmi alrendszerként való megjelenésének, intézményei kialakulásának kérdéseit boncolgatja. Az ismert irodalom-szervezők tervezetein végigtekintve állapítja meg: „Az irodalmi nyilvánosság [nem] az előre tervezett úton, a központi intézmény irányításával alakult ki, hanem, mint máshol is Európában, spontán úton jött létre és jutott el polgári formájáig.” – De miért akartak akkor annyi erővel s energiával intézményeket s társaságokat teremteni? Nem az elit akarta definiálni, elhatárolni általuk önmagát? – tehetjük hozzá kérdéseinket. Úgy tűnik, mintha egyedül, egyenként nem mertek volna polgárosodni.

Kulin Ferenc azután belevág a 19. század közepébe. Pontosabban: egy az egész századon végigívelő, hegemonnak tekinthető irodalmi vonulatot mutat be: eszerint az anyagi javak, a jólét (akár csak a jobblét) nem hogy nem kiemelt értéke az irodalmi alkotásoknak, hanem alkalmanként egyenesen kárhóztatott, sőt néha „démonikus” jellegűnek ábrázoltatik. A nemzeti és a polgári ekként a 19. századi szépirodalomban állandó érték-konfliktusba kerül. Kiegyenlítés a 19. század derekán sem történik, és éppen a népi származásúak (Arany, Erdélyi) a legkérelhetetlenebbek az ellentét felmutatásában. Nagy kérdést tesz fel ezzel Kulin, azt, hogy miért is van ez így? – Legalább részleges megválaszolását a szerző a reálszféra, a valós polgárosodás világában kísérli meg. Pedig a választ részint az összehasonlító irodalomtudomány módszereivel kellene keresni, részint pedig a magyar eszmetörténet lenne segítségül hívható. A 19. század magyar liberalizmusa ugyanis nem Manchester-típusú volt, vagyis nem hitte azt, hogy az egyének haszonszerző törekvéseiből harmonia áll elő (nálunk ezt egyedül csak Széchenyi hitte-hirdette), hanem a gazdasági szférát szinte az eredendő bűn világának tartotta, amelytől szabadulni ugyan nem lehet, de nem-hogy harmonikus közösség nem teremődik belőle, hanem szétrombolja, legalábbis szét-

zilálja a társadalmat. A magyar nemzeti liberálisok szerint a nemzet nem előáll, hanem azt meg kell teremteni, ez a legfőbb feladat, tehát a cselekvési- és értékhierarchia csúcsára ennek kell kerülnie. Aki ezt szolgálja, magasabb rendű tevékenységet folytat, mint aki a profitot hajhássza, sőt az utóbbi nem csak elvonja az egyént a nemzeti feladatoktól, hanem kiüresíti (elidegeníti) az egyént, végül alkalmatlanná tevén őt magasabb rendű társadalmi funkciók ellátására. (Egy paradoxon: a gazdasági szférában zajló, gazdasági szempontból viszont irracionális cselekvések a 19. század végi irodalomban azután, ha nem is stilizálódnak át nemzeti hőstettekké, de egy autentikusabb lét [művészlét!] megteremtésének eszközeivé válnak – lásd a kötetből fájón hiányzó Justh Zsigmondot és alkotásait.) – De ez csak egy szempont, amelyet az inspiratív tanulmány megfogalmaztat velünk: ha már telitalálta az itt jelzett problémát, Kulinra vár a kérdéskör alapos kimunkálása, huszadik századi transzformációinak felmutatása és nemzetközi párhuzamainak elemzése.

Hogy a „művész” saját értékrendje milyen korán megjelenik, azt a következő tanulmány, Szilágyi Márton írása példázza, amely Csokonai Vitéz Mihály utolsó nagy konfliktusáról, a Rhédey-temetésen elmondott verses búcsúztatójáról, ill. annak kiadásáról szól. Az 1804. évi konfliktus alapja részint egy irodalmon kívüli világ, a hagyományos temetési rend (műfajainak és képviselőinek), részint a művész, vagyis a forma- és rend-bontó Csokonai alkotói szabadságizményének az ellentéte. Két értékrend ütközik itt, nem pedig egy közrendű egy főrendűvel. Vagyis jelentős művelődéstörténeti, nem pedig jelentéktelen társadalmi konfliktusról van szó – összegezhetjük Szilágyi értelmezését. A művészet elkezdni alakítani a társadalmi valóságot – s ezért van helye az eseti elemzésnek a kötetben.

Az irodalom polgárosodásának fontos eleme a szerzői jog érvényesítése, ill. a publikációiból megélni tudó írói-szerkesztői réteg kialakulása. Völgyesi Orsolya erről szóló tanulmánya előbb a magyar szerzői jog reformkori sorsát követi nyomon (s ezt a szálát hadd kössük el azzal, hogy a szerző művéhez való jogát a magyar jogban végül az 1861. évi Országbírói Értekezlet által megállapított *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* rögzítették), majd az írói honoráriumok segítségével ad bepillantást az önálló írói egzisztenciák kialakulásának folyamatába. Az 1840-es évekre a legnagyobb vagy a legszorgalmasabb írók-költők-szerkesztők már meg tudtak élni írásaikból, s a cenzúrától eltekintve ezáltal végbement az írói társadalom polgári egzisztenciáinak kialakulása – elvileg bármely írástudó beléphetett és tag maradhatott az irodalom reszpublikájában.

Az abszolutizmus korát a kötet sajnos átugorja. Pedig mind az irodalmi folyamatok, mind az egyes szerzők vonatkozásában lett volna mit feltárni, bemutatni! Elsősorban egy, az ún. „irodalmi Deák-párttal” foglalkozó írást hiányolunk: az irodalom nem ekkor kerül először a politika (és egy bizonyos irányultságú polgárosodás) szolgálatába (vagy legalábbis szövetségesei közé), de szervezeten, tudatosan erre először kerül sor történelmünkben – s korántsem utoljára.

Arany Jánoson átlépve jutunk el tehát Arany Lászlóhoz, Sturm László tanulmánya révén, amely Arany László elhallgatását, bizonyos mértékű költői kudarcát boncolgatja. A költő valóságos csomópontja századának: az eszmehirdető-nemzetnevelő költészet hite nála apai örökség, kiábrándulása Byronnal, Puskinnal rokonítja. Ugyanakkor nem jut el a költészet funkciójának újrafogalmazásáig, ahhoz, hogy az egyéni-egzisztenciális problémák nemzeti reflexióktól függetlenül is a költészet tárgyai lehetnek. Sturm – velünk ellentétben – jelentős költőnek tartja hőstét, s ezért igényes magyarázatot próbál találni elhallgatására. Címében „társadalomtörténeti tanulságokat” ígér, ezek azonban sem Arany László szemé-

lyére, sem korára vonatkoztatva nem kerülnek igazán kifejtésre. Pedig egzisztenciáját tekintve aligha volt polgárosodottabb költőnk e hitelintézeti igazgatónál. (A szerintünk is helytálló Arany László–Csengery Antal-párhuzam ugyancsak az eredetiség hiányára kell hogy figyelmeztessen.)

Tarjányi Eszter előássa a dzsentrit (*A dzsentri exhumálása*), s írása elején jelzi, hogy előbb halottá kellene azt nyilvánítani, hogy azután exhumálni lehessen. Meg is történik mindez az értékes tanulmányban, frivolan azt mondhatnánk, hogy szabályszerűen „kivégzi” a dzsentrit, a történetírás és az irodalomtörténet-írás eme százados mítoszáét. Sajnos nincs tere arra, hogy a dzsentri, mint társadalomtörténeti legenda historiográfiai teremtődésén végigmenjen (reméljük majd könyvet ír róla), de határozott kontúrokkal rajzolja meg azt a folyamatot, ahogyan a dzsentrivel foglalkozó irodalmi ábrázolások „kanonizálódtak”, majd azokból a történetírás lepárolta a maga (kártékony és jellegzetesen magyar) dzsentri-képét. Hogy ebből ki tud(unk) kászálódni, abban persze a legújabb magyar történetírás is segít(i) (amely persze európai társadalomtörténeti párhuzamokat keresve és mindenütt találva már nem szörnyülködhetik annyira a dzsentri felett) – de Tarjányi igazi novuma az, hogy magukat a dzsentri-téma klasszikusait hívja tetemre: kiderül, hogy a dzsentri felett valójában nem vérzik írójuk szíve. Mikszáth Noszty-története nem igazi ’történet’ (vagyis nem kritikai realista ábrázolás), mert időtlenítve van (társadalombírálat pedig így nem lehetséges), inkább pikareszk regény ez, Noszty Feri jelleme ennek megfelelően a cselekményhez alkalmazkodik (de nem mindig léha!), és egyáltalán: mítosz az is, hogy Mikszáth dzsentri kritikája idővel egyre mélyült, erősödött – tudjuk meg Tarjányitól.

A másik elemzett regény Lovik Károlyé. Ebben „a kertelő agár” jelképébe sűrítve megkapjuk, hogy „a dzsentri szerepeltetése ebben a regényben egyáltalán nem társadalomkritikával társul, hanem az irodalmiságot, a narráció érdekét képviseli”. (Tessék az egész fejtegetést elolvasni!)

Végül Móricz regénye, a *Rokonok*, egy általánosabb léthelyzet feltárására, az ember nyelvbe vetett, önálló véleményalkotásra képtelen nyelvrokonságának a bemutatására vállalkozik”. (Hozzátehetjük: dzsentri-világ helyett itt inkább beamter-világot találunk, ennek hálózatát és más hálózatokat.)

Figyelmesebb olvasással a „dzsentrivilág” az önmegvalósítás, az egzisztencia-teremtés egyik, talán nem ideális, de mindenképpen reális világa Kaffka Margit életművében – állapítja meg Nyilasy Balázs tanulmánya. Következésképpen Kaffka nőalakjai nem fordulnak határozottan az emancipáció irányába, viszonyuk annak lehetőségéhez nagyon is ambivalens. Nyilasy még a Kaffka-írásokból kibontakozó „dzsentri családi élet finomabb életkultúrájára” is rámutat, vagyis arra, hogy a vidéki-vidéki polgárosodás mégis csak teremtett kultúrát (vagy civilizációt, kinek hogy tetszik).

Szinte ráfelel minderre Márai Sándor a Szegedy-Maszák Mihály (különben kissé szagotott vonalvezetésű) tanulmányában: az író szülőföldjén, Kassán, jobban érezte a polgári légkört – Budapesten inkább csak „annak karikatúráját”.

Túlbeszítettnek érezzük viszont Joó Tibor begyömöszölését Hornyik Miklós által „egy polgári értelemben vett humanitás program” bugyrába. Joó Tibor jó szándéka ugyan kétségtelen – a második világháború idején keresett ellenszert a nacionalizmusokra. Az is igaz, hogy a régi századok magyar-nomád eredetű „nemzeteszméje” (ma közösségi tudatot mondanánk) a nyugatitól eltérő jellegű, nem nyelvi-etnikai szempontú volt. Joó azonban egyenes vonalat húz e hagyománytól a huszadik századig – pedig közben mégiscsak megszüle-

tett egy nyelvi-etnikai alapú „nyugatias” magyar nemzet a 19. században, s ezt nem lehet zárójelbe tenni. Lehet, hogy működtek etnikailag közömbös birodalomszervező erők a magyar történelemben, de ezeknek kora a 19. században végérvényesen lejárt. Mindezt Hornyik is kritikával ismerteti, de úgy érezzük, hogy Joó nemes intenciói mellett is koncepciója nem volt alkalmas a polgári értékrend kifejezésére, s elmélete antifasiszta tartalma ellenére sem utalnánk ki neki helyet a polgárosodás elméleti-irodalmi vetületével foglalkozó kötetben.

A népi írók közül – sajnos – egyedül Kodolányi János polgár-koncepciója bukkan fel Csűrös Miklós rövidebb írásában. (Németh László nagyon hiányzik!) Kodolányi kapitalizmus- és polgárelles, az egész modern fejlődést dekadenciának látja, kultúrkritikai attitűdje nem teszi lehetővé, hogy a polgárosodást elfogadja.

Szinte észrevétlenül kerülünk át a huszadik század közepére. Sallai Éva az Eötvös Collegium 1950-es szétverésének előzményeit és polgárelles érveit rekonstruálja. Igazi polgárelles érveket persze nem találunk, legfeljebb elitelleneseket. Az egykorú érvelés színvonalát leginkább a WC-ben hagyott pártjelvény feletti felháborodás határozza meg.

A kötet – mint az az eddigiekből is egyértelmű – társadalmi-szellemi értelemben vett polgárfogalmat használ. Az egyetlen elemzés, amely az *állampolgárral* foglalkozik, szükségszerűen elhagyja az irodalom terrénumát: M. Kiss Sándor meghökkentő példák, a II. világháború alatti szerveződő-lebukó magyar ellenállás témakörének segítségével mutatja fel a Horthy-kor és az 1948 utáni kommunista korszak állampolgára helyzetének ill. jogállamiságának különbségét.

Kemény dió feltörésére vállalkozott N. Pál József, amikor a Kádár-korszakot (polgárosodását) és irodalmát a maga kölcsönhatásaiban mutatja be. A tárgyalás az 1956-ot követő tudatvesztés bemutatásával indul, majd a korszak irodalompolitikájára, végül szépirodalmi termésére kerül sor. A bemutatás Sarkaditól Hajnóczyig ível, s a rövid életű- és műelemzéseknél a polgárosodás tematikai ügyét néha elnyomja a rendszer morális vagy általános politikai bírálata – érezhető, hogy a polgárosodás – a szó szűkebb értelmében – bizony nem állott az 1956 utáni irodalom érdeklődésének középpontjában. Rendszerkritika (többnyire burkolt formában) létezett, de a polgárosodás tematikája csak a Kádár-rendszer utolsó szakaszában került, kerülhetett elő.

Hát még akkor Ceaușescu Romániájában! Gróh Gáspár, aki Szilágyi István remekművét elemzi (*Kő hull apadó kútba*), érzékelteti, hogy a regénybeli Jajdon nem csupán a régi, hanem a huszadik század végi Zilah is. A regényben ábrázolt társadalom nemcsak rendies, hanem egyszersmind rendje reménytelenül mozdulatlan és mozdíthatatlan. A regény olvasója, ha befejezte az olvasást, el sem tudja képzelni, hogy mi történt (történhetett, történt-e egyáltalán valami) Jajdonban az elkövetkezőkben. Múlt még van valamennyi, oda lehet menekülni (mint a hősnő is teszi, a maga korából vissza a fejedelmek korába). Nincs „előre”, nincs kiút az elért kispolgárosodásból a polgárosodás felé. A szocializmus reménytelenségén belül Románia külön reménytelensége. Szilágyi István regénye szomorú hangú síp az ötágú hangszeren.

Nézzük akkor Szlovákiát és Grendel Lajost! Elek Tibor tanulmánya révén bontakozik ki előttünk világlátása. A Felföld kisvárosainak története dehogyan mozdulatlan – nagyon is dinamikus. Csak éppen irracionális: uralomváltások, váratlan helyzetek kergetik egymást, amelyhez mindenki alkalmazkodni kénytelen. A múlt nem éles kontúrú, mint Jajdonban, hanem ködfoltos, bizonytalan, s ebben a múltban nem jellemes árnyak bolyonganak, nem

Hamlet atyja szól. Az értékrendszer bizonytalan, az író inkább kérdez – de a múlt és a jelen között van valamilyen kitapinthatatlan, de tapogatózásra érdemes kapcsolat. E regényekben „fölvillan a remény”. Íme, egy másik „síp”: az előző tanulmánnyal remekül kiegészítik egymást.

Ez a kép kerekedik körképpé Kiss Gy. Csabának a közép-európai regények kisvárosi térábrázolásáról szóló tanulmányában. Nem meglepő a számos közös vonás: nem a dinamikus kisváros a családragények színtere, hanem többnyire (monarchia-) határszéli, „álmos” kisváros, ahol több nyelv és nemzetiség él együtt, s mégis összetartja őket valaminő normarendszer. Az „igazi”, a „nagy” történelem azonban e városokon kívül zajlik, az ebből fakadó időtlenség és állandóság csupán kulisszája lesz a családok történetének.

A polgárosodás Magyarországon elválaszthatatlan a zsidóság társadalomtörténetétől. Irodalmi vetületének nagy bősége és annak értékei közismertek. A mégis csak kényes kérdés körülményére Alexa Károly vállalkozott. Már tanulmánya címéhez hozzáilleszti: „előfeltevések és adatok egy téma vázlatához: magánbeszéd”. Tehát egy vázlat vázlatának tekinteti művét, amely azért ennél jóval több. Amíg a kötet írásainak többsége esettanulmány, egy-két avagy néhány példán elemző dolgozat, Alexa szinte valamennyi értéket alkotó szépirodalmi művet bevon elemzésébe – részint a magyar irodalom értékes vonulatát vázolja fel, részint a „sikeres polgárosodás” mélyrétegeibe segít bepillantani.

Nem ártott volna egy szótörténeti tanulmány a „polgárról”, s ezt a hiányt még fájóbban érezzük Spannraft Marcellinának a polgár szóval kapcsolatos, annak mai szóhasználatát feltáró vizsgálataiban, amelyek megmutatják, hogy mennyire bizonytalan, többértelmű a fogalom használata.

Alexa Károly nagy összefoglaló tanulmánya a kötet végén persze bizonyára még anélkül íródott, hogy az előbbi, konkrét elemzéseket ismerte volna. A kötet ötödét kitevő százlapos elemzés *Álmok, tények, rögeszmék* alcím alatt szinte mindent felvállal, ami a témával kapcsolatos: a polgárság története, nem-irodalmi reflexiók a polgárosodásra, szépirodalmi munkák, vitairatok, az esszéíró véleménye – s mindez legalább öt korszakról, a 19. század két feléről, a két háború közöttiről, az „átkos” időszakáról, és a rendszerváltás utánról. Hatalmas anyag gördül felénk, a politikától csupaszított teljes magyar történelem, váltunk az idősíkok, valóságrekonstrukciók és reflexiók között, elénk kerülnek és mögöttünk elmerülnek az előzőekben már megismert szerzők, váltódik a stílus is, például az értekező próza a vallomásos-asszociatív saját emléktömeggel – a szerző palackpostája ez a huszonegyedik század számára. Nem véletlen, hogy fejtegetéseit egy fiához intézett monológgal zárja, amely a mindennapok kis világának apró értékeire figyelmeztet. Nem szisztematikus, nem az olvasóját kézen fogva vezető, de élvezetes és nehéz olvasmány. Szerzője nem titkolja, hanem érzékelteti, hogy a polgárosodás és az irodalom számára nemcsak téma, hanem maga az élet – az életét tette rá. Így vagyunk ezzel, sokan.

Az Alexa Károly szerkesztette kötet maga is tanúságtétel a polgárosodás mellett. Vissza vesz a polgárosodásból kitagadott irodalmi tradícióból, sőt bizonyos pontokon határozottan fordít az eddigi értékeléseken. A kötet szerzői szenvedéllyel csapnak le témáikra, nagyon tág körben érzékelhető értékrendbeli közösségük pedig elég ahhoz, hogy együtt egy irányba mutatót és jelentőset alkossanak. (*Kölcsey Ferenc Intézet, h. n.; é. n.*)